

DOMINIKA ZWĘGLIŃSKA-GAŁECKA

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN

ORCID: 0000-0002-9321-2031

Adres e-mail: dzweglinska@irwirpan.waw.pl

doi: 10.53098/978-83-89900-71-5_27

Okołometropolitalna wieś klasy średniej

Transformacja postkomunistyczna przyspieszyła zmiany struktury społecznej polskiej wsi. W ciągu ostatnich 30 lat wieś się zdeagraryzowała: dominujących w jej strukturze społecznej rolników zastąpili robotnicy. Na tę dezagraryzację złożyły się trzy zachodzące równolegle procesy: depezentyzacja, proletaryzacja oraz gentryfikacja. Przez depezentyzację należy rozumieć profesjonalizację działalności rolniczej, czyli wyzbycie się chłopskiego sposobu gospodarowania, proletaryzacja to nasycanie struktury społecznej wsi grupami zawodowymi zaliczanymi do robotniczych, a gentryfikacja jest definiowana jako proces nasycania struktury społecznej wsi osobami zajmującymi wyższe pozycje w stratyfikacji społecznej. Ten ostatni proces był najbardziej dynamiczny i spowodował znaczny wzrost udziału tzw. klasy średniej. W literaturze spotyka się dwa rodzaje definicji tego procesu. Węższy mówi tylko o wzroście udziału w strukturze społecznej grup zaliczanych do klasy średniej, szerszy zaś obejmuje także demograficzne, ekonomiczne, społeczne i kulturowe skutki wzrostu tego udziału.

Aktorem gentryfikacji jest klasa średnia. Stanowi ona jedną z podstawowych kategorii tworzących makrostrukturę społeczną, sytuującą się między tymi, „co wyżej”, i tymi, „co niżej” – jest zbiorowością wielorako zróżnicowaną. Ta kategoria uniwersalna „występuje we wszystkich społeczeństwach, w których istnieje hierarchia stratyfikacyjna”¹. To pojęcie „wskazuje na rzeczywistość rozproszoną, wieloraką, opisywaną według narodowych tradycji przez ogromną różnorodność morfologiczną, na której odcisnęła piętno historyczna zmienność. Wszystkie usiłowania ścisłej definicji statystycznej, zmierzające do zamknięcia tej złożonej rzeczywistości precyzyjnymi i stałymi granicami, są skazane na niepowodzenie. W istocie rzeczy ta plastyczność jest podstawową cechą zjawiska. I ponadto jest to centralne pojęcie dla opisu zmian społecznych w ciągu dwóch ostatnich stuleci”². W Polsce zainteresowanie klasą

¹ *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/klasa-srednia;3922699.html> (dostęp: 15.01.2023).

² *Encyclopédie Universalis*, <https://www.universalis.fr/encyclopedie/classes-sociales-classes-moyennes/> (dostęp: 15.01.2023).

średnią pojawiło się na początku lat 90. XX wieku, kiedy to kształtowała się ona wraz z gospodarką rynkową, a zarazem była projektem ideologicznym, zbiorowością pożądaną w tworzeniu gospodarki rynkowej i liberalnej demokracji. Zmieniała się i zmienia w ciągu nowożytnych dziejów, czego wyrazem jest np. rozróżnienie między klasą średnią „starą” (reprezentującą drobnych wytwórców, rzemieślników, kupców *etc.*) a „nową” (której podstawę wyróżnienia stanowi przede wszystkim kapitał kulturowy, zakodowany w kompetencjach zawodowych). W moim rozumieniu gentryfikacja wsi następuje na skutek wzrostu udziału „nowej” klasy średniej: ludzi wykształconych, o wysokich kwalifikacjach cenionych na rynku pracy, przynoszących im dochody wyższe niż przeciętne³.

Ten segment struktury społecznej tworzą osoby charakteryzujące się inwencją i kreatywnością, dysponujące – jak wspomniano – znaczącymi zasobami kapitału⁴ finansowego, społecznego, kulturowego (lub mówiąc językiem Pierre’a Bourdieu⁵ – zasobami kapitału ekonomicznego, sieciowego i kulturowego). Klasa średnia przejawia duże poczucie sprawczości oraz potrzebę wpływania na otaczającą rzeczywistość⁶. „Ludzie usytuowani «w środku» drabiny uwarstwienia charakteryzują się wspólnymi, a różniącymi ich od klas wyższych i niższych poglądami i orientacjami. Zależy im na tym, by nie stracić swej szansy wykazania się sukcesem, cechuje ich styl życia znamionujący powodzenie, samodyscyplina w pracy zawodowej, a ich stosunek do rzeczywistości wyraża pragmatyzm i dynamika, choć z nastawieniem na zachowanie równowagi i stabilności”⁷. „W sferze życia rodzinnego dostrzec można w tej klasie zróżnicowanie stylów życia związane z wiekiem, wykształceniem czy miejscem zamieszkania. Dominuje model małżeństwa bardziej tradycyjnego niż w przypadku elity kwalifikacji. Większość domowych obowiązków spoczywa na barkach kobiet, które zwykle godzą je z pracą zawodową albo (rzadziej) zajmują się tylko prowadzeniem domu i wychowywaniem dzieci, również dlatego, że nie mogą znaleźć zatrudnienia”⁸. Przedstawiciele tej klasy przywiązują dużą wagę do wyboru miejsca zamieszkania, upodobań kulinarnych, uprawiania sportu (często elitarnego lub tak się kojarzącego), sprawności fizycznej, ponieważ upodabnia ich to do klasy wyższej i odróżnia od niższych klas społecznych⁹. Jej przedstawicielom towarzyszy przekonanie, że ich miejsce w strukturze społecznej i awans (społeczny i zawodowy) to wyniki własnego wysił-

³ Istnieje też definicja na podstawie kryteriów ekonomicznych: „klasa o średnich dochodach”. Posługuje się nią np. OECD – zalicza do niej gospodarstwa domowe osiągające dochód między 75% a 200% mediany krajowej.

⁴ Kapitał jest definiowany jako zasób jednostki wykorzystywany w procesie zajmowania i utrzymywania pozycji społecznej.

⁵ P. Bourdieu, *The forms of capital*, [w:] J. Richardson, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood, Nowy Jork 1986, s. 241–258.

⁶ J. Strzelecki, *Postfordowska narracja o pracy i jej klasowe odmiany*, [w:] M. Gdula, P. Sadura (red.), *Styl życia i porządek klasowy w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012, s. 87–116.

⁷ D. Piotrowska, *Styl życia. Uwagi ogólne*, „Studia z Nauk Społecznych” 1998, 13, s. 61–79.

⁸ B. Łaciak, *Obyczajowość polska początku XXI wieku – w procesie przemian*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2010.

⁹ J. Burski, *Klasa średnia a perspektywa biograficzna. Empiryczne studium przypadku*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2016, 2, 12, s. 78–93.

ku. Te właśnie cechy klasy średniej pozwalają przypuszczać, że nasycenie pewnych obszarów wiejskich jej przedstawicielami powinno prowadzić do zmian struktury lokalnej gospodarki, struktury i dynamiki społecznej oraz zmian kulturowych, przejawiających się w stylu życia¹⁰.

W Polsce liczna klasa średnia na wsi to zjawisko stosunkowo nowe; w rozwiniętych krajach Zachodu jej udział w strukturze społecznej miasta i wsi jest zbliżony. Gdyby przyjąć, że wskaźnik jej obecności stanowi wykształcenie co najmniej średnie, to w latach 1988–2021 (jak wskazują dane spisów powszechnych) jej udział na wsi zwiększył się trzykrotnie – z około 15% do 47%. Nie jest przy tym prawdą, że gentryfikacja na wieś „przychodzi z miasta”. W Polsce w ostatnim trzydziestoleciu zadecydowały o niej bowiem dwie grupy przyczyn¹¹. Wiejska klasa średnia powiększała się na skutek wzrostu poziomu wykształcenia mieszkańców wsi (będącego pokłosiem „boomu edukacyjnego” po 1989 roku), co umożliwiło zajmowanie wyższych pozycji w strukturze społeczno-zawodowej. Towarzyszyły temu migracje byłych mieszkańców miast na obszary wiejskie. Na początku XXI wieku po raz pierwszy odnotowano dodatni bilans migracyjny na obszarach wiejskich. Gentryfikacja wsi nie zachodzi równomiernie, w jednakowym przestrzennym tempie w całej Polsce. Notuje się dodatnie saldo migracji z miasta na wieś oraz przyciąganie migrantów ze wsi peryferyjnych, co umożliwiała łączenie mieszkania na (przede wszystkim podmiejskich) wsiach z pracą w pobliskich miastach, będących nowoczesnymi, atrakcyjnymi środowiskami zatrudnienia dla wykształconych specjalistów.

Gentryfikacja (czyli w dosłownym tłumaczeniu ‘uszlachcenie’) wsi jest determinowana przez cechy obecne w strukturze społecznej klasy średniej – to od niej, a dokładnie od demograficzno-społecznych cech jej przedstawicieli, będzie zależał kształt wsi w 2044 roku. Trzeba tu wziąć pod uwagę możliwe zmiany klasy średniej, opisane np. w publikacjach OECD. Odnotowują one wzrost udziału klasy średniej¹² w globalnej populacji. W połowie ubiegłego wieku ten odsetek wynosił nieco ponad 10%, a w 2030 roku może wynieść 63%. OECD¹³ wskazuje także, że w krajach członkowskich organizacji odsetek osób w wieku powyżej 65 lat, które należą do klasy średniej, wzrósł z 46% w 1985 roku do 58% w 2015 roku, podczas gdy wśród młodych ludzi w wieku od 18 do 29 lat spadł z 66% do 58%. Podkreśla się, że młodym ludziom w krajach rozwiniętych coraz trudniej jest (i najpewniej będzie) należeć do klasy średniej, o czym świadczy to, że obecnie mniej jest mileniśców należących do klasy średniej. Według danych OECD odsetek osób w wieku 20–30 lat, które mogą być zaliczane do klasy średniej, wynosi 60%; w pokoleniu ich rodziców (pokoleniu wyżu demograficznego), gdy byli oni w tym samym wieku, ten odsetek wynosił 68%. Przewiduje się także, że klasa średnia w przyszłości będzie starsza od dotychczasowej. Wzrośnie liczba osób z klasy średniej, których głównym źródłem dochodu będzie emerytura, przy czym eksperci podkreślają, że aby

¹⁰ Więcej o wiejskiej klasie średniej w: M. Halamska, D. Zwęglińska-Galecka, „Nowa” wiejska klasa średnia: specyfika i zróżnicowanie, „Studia Socjologiczne” 2023, 2, w druku.

¹¹ D. Zwęglińska-Galecka, *Rural Gentrification in Central and Eastern Europe*, „Polish Sociological Review” 2021, 4 (216), s. 533–551.

¹² Patrz przypis 3.

¹³ Odwołuję się tu do raportu *Under Pressure: The Squeezed Middle Class* (OECD, <https://www.oecd.org/social/under-pressure-the-squeezed-middle-class-689afed1-en.html> (dostęp: 15.01.2023)).

znaczna część osób starszych mogła nadal należeć do klasy średniej, konieczne jest, by siła nabywcza zapewniana im przez emeryturę pozostała względnie stabilna. W raporcie OECD wskazano także, że na liczebność i kondycję klasy średniej może wpłynąć ryzyko automatyzacji zawodów wykonywanych przez jej przedstawicieli, choć w jej przypadku jest ono niższe niż w sytuacji robotników czy ogólnie klasy ludowej. Odmiennie stanowisko prezentują futurologi z Polskiego Towarzystwa Studiów nad Przyszłością. Prognozują oni zmniejszanie się udziału klasy średniej w skali kraju, co – jak piszą – może być związane „z jednej strony z akumulacją kapitału najbogatszych i narastaniem wielkich fortun, z drugiej zaś strony – z ubożeniem i migracją społeczną do klas niższych”¹⁴.

Rozpatrując przyszłość procesu gentryfikacji wsi i mając na uwadze – mimo ich różnorodności – megatrendy opisane przez OECD oraz stanowiska polskich analityków przyszłości, nie należy spodziewać się rewolucji, a raczej stabilizacji. Jest to związane ze specyfiką migracji na obszary wiejskie. Można przewidywać, że z miasta na wieś w poszukiwaniu wyższej jakości życia nadal będzie przenosić się stosunkowo niewielka, ale stała grupa osób. W migracjach tego typu (na niewielkie dystanse) znaczenie czynników ekonomicznych, przez lata traktowanych jako najważniejsze motywy zmiany miejsca zamieszkania, będzie coraz bardziej marginalne¹⁵. Migracje na (podmiejską) wieś będą motywowane dostosowaniem miejsca zamieszkania do rosnących potrzeb w zakresie warunków i jakości życia. Nadal w dużej mierze będą je wywoływać zmiany wynikające z cyklu życia rodziny¹⁶. Wieś – przede wszystkim podmiejska – będzie przyciągać osoby o wysokim statusie społecznym i ekonomicznym.

Moja rodzinna gmina, Prażmów, której przykładem się tu posłużę, to jedna z tych jednostek, w których proces gentryfikacji wsi odpowiada za dynamiczne, głębokie zmiany. I to właśnie na niej, a także na podobnych do niej wsiach okołometropolitalnych chciałabym się skoncentrować, rysując wizję wsi w 2044 roku. Gmina Prażmów jest zlokalizowana na południe od Warszawy, od której oddziela ją miejsko-wiejska gmina Piaseczno. Odległość od stolicy wynosi około 40 km. Jest to gmina wiejska, w której funkcje rolnicze stopniowo tracą znaczenie. W ciągu ostatnich 30 lat dynamiczne zmiany doprowadziły ją do pozycji jednostki wysoko rozwiniętej. Gminę cechuje specyficzna struktura społeczna – znaczny udział, sięgający 1/3 populacji, mają tu przedstawiciele klasy średniej, a istotny element uzupełniający nowy kształt struktury społecznej stanowią liczni pracownicy usług oraz robotnicy.

Mając na uwadze dotychczasowe zmiany dokonujące się w Prażmowie¹⁷, spodziewam się, że w 2044 roku największą grupę mieszkańców tej gminy dalej będą stanowić osoby profesjonalnie/zawodowo zorientowane na metropolię. To osoby młode, których cykl rozwoju życia

¹⁴ E. Nosarzewska, *Rosnąca klasa średnia*, <https://ptsp.pl/rosnaca-klasa-srednia-megatrendy-2050/> (dostęp: 15.01.2023).

¹⁵ W. Loibl, *Simulation of suburban migration: driving forces, socio-economic characteristics, migration behavior and resulting lands patterns*, [w:] G. Feichtinger (red.), *Vienna Yearbook of Population Research*, Austriacka Akademia Nauk, Wiedeń 2004, s. 203–226.

¹⁶ Zob. D. Mantey, *Pułapka suburbanizacji, czyli o planach migracyjnych młodych piaseczan*, „Przegląd Geograficzny” 2013, 2 (85), s. 271–289; K. Kajdanek, *Suburbanizacja po polsku*, Nomos, Kraków 2012.

¹⁷ Zostały one przeze mnie opisane w artykule *Gentryfikacja wsi i jej zasięg* („Wieś i Rolnictwo” 2019, nr 2 (183), s. 57–88).

powoduje, że na wzrost liczby ludności wywołany migracjami nałoży się także – dodatni, choć najpewniej nieco niższy niż obecnie – przyrost naturalny. Biorąc jednak pod uwagę przemiany demograficzne w kraju, obok młodych mieszkańców pojawią się także osoby w wieku niemobilnym i poprodukcyjnym. Prażmowska społeczność w 2044 roku będzie społecznością klasy średniej, o czym zdecydują wysoki poziom wykształcenia jej mieszkańców oraz pozycje zajmowane w strukturze społeczno-zawodowej. Ta gminna społeczność na nowo stanie się homogeniczna, tym razem jednak za sprawą dominującego udziału klasy średniej w strukturze społecznej.

Gmina Prażmów w 2044 roku będzie gminą zamożną, o dobrej kondycji ekonomicznej. Lokalny budżet będą zasilaly wysokie dochody własne, o czym zadecydują znaczne wpływy z podatków PIT i CIT; wpływy z tytułu podatku rolnego będą marginalne. Nierolniczy charakter Prażmowa potwierdza zagospodarowanie przestrzenne gminy – większość jej terenu jest przeznaczona na cele mieszkaniowe i usługowe. Grunty rolne, zajmujące niewielką część przestrzeni gminy, będą skupione – podobnie jak obecnie – wyłącznie wzdłuż rzeki Jeziorki, na terenach zalewowych. Można przewidywać, że do połowy XXI wieku ukształtuje się nowy układ przestrzenny gminy z intensywną zabudową typu podmiejskiego, osiedlowego oraz – miejmy nadzieję – rozległymi terenami otwartymi, zielonymi¹⁸. Podstawą gospodarki gminy Prażmów będzie rozwinięty i zróżnicowany sektor usług. Największą popularnością będą cieszyły się usługi związane z kulturą, edukacją, rozrywką oraz rekreacją. Obok usług mających zaspokajać potrzeby dzieci i rodzin z dziećmi zaczną pojawiać się także specyficzne usługi senioralne, m.in. opiekuńcze czy rehabilitacyjne.

Te wszystkie zmiany społeczne, przestrzenne i ekonomiczne znajdą odbicie w świadomości społecznej, a także w postrzeganiu samych siebie, określaniu i konstruowaniu tożsamości społecznej. Codziennosc podmiejskiej prażmowskiej klasy średniej nadal nie będzie próbą podtrzymania ani kultywowania tradycji ludowej. Jednak w jakiś własny, specyficzny sposób mieszkańcy gminy będą z niej korzystać i czerpać pewne inspiracje, ale również ją przekształcać, stworzą nową jakość. Tożsamość lokalna A.D. 2044 będzie odnosić się do zasobów kojarzących się z motywacjami migracyjnymi: potrzeby ciszy, spokoju, wiejskiej sielanki, a być może także do postrzegania wsi jako miejsca idyllicznego. Może być także powiązana z przypisywanym wiejskim gentryfierom (klasie średniej) tradycjonalizmem.

Gentryfikacja wsi jest „zjawiskiem wieloznacznym i wielowymiarowym, zarówno ze względu na formy, jakie przyjmuje, jak i efekty, jakie przynosi”. To jeden z kluczowych procesów wpływających na współczesne i z pewnością także przyszłe przemiany obszarów wiejskich, powodujących transformację wiejskiego osadnictwa charakterystyczną dla krajów podlegających silnym wpływom globalizacji. Obszary wiejskie, na których rozwija się proces

¹⁸ Na Zachodzie koncentracja na czynnikach świadczących o wysokiej jakości wiejskiego środowiska przyrodniczego doprowadziła do pojawienia się odrębnego terminu – *greentrification*, czyli ‘zielonej gentryfikacji’ (zob. Darling 2005, Smith, Phillips 2001), który podkreśla aspiracje i wizję pewnego typu wiejskości, z naciskiem na kwestie środowiskowe i konsumpcyjne. Środowisko odgrywa tu kluczową rolę, stanowi jeden z motorów mobilności ludności do określonych przestrzeni (Phillips 2005). Przyczynia się to do społecznej konstrukcji obszarów wiejskich jako atrakcyjnej przestrzeni, a kryteria środowiskowe mogą wpływać na wybór lokalizacji mieszkaniowej.

gentryfikacji¹⁹, zwiększając liczbę ludności; zmieniają się struktura jej wieku, poziom i struktura wykształcenia. Zmieniają się też sami mieszkańcy wsi oraz ich potrzeby. Ten proces najpewniej będzie postępował dalej, a oddziaływać na niego będą makrostrukturalne zjawiska społeczne, demograficzne i ekonomiczne. Na jego kształt będą także wpływać długość trwania oraz kształtujący się *habitus* wiejskiej (już nieuznawanej za nową) klasy średniej.

Warto zwrócić uwagę i na to, że już same badania nad gentryfikacją wsi mają duże walory aplikacyjne, bowiem jest to proces o dużej dynamice – znajomość zakresu i związanych z nim zjawisk będzie miała kluczowe znaczenie dla przyszłego planowania działań oraz rozwiązań odpowiadających na potrzeby mieszkańców wsi.

¹⁹ R. Śpiewak, *Wiejska gentryfikacja: definicja, znaczenie i skutki procesu*, [w:] M. Halamska, S. Michalska, R. Śpiewak (red.), *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016, s. 129–157.